

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ
Күрүнениң бюджеттиг эртем албан чери «Национал школа хөгжүдөр институт»

**«ТӨРЭЭН (ТЫВА) ДЫЛ» ЭРТЕМИНГЕ КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР ӨӨРЕДИЛГЕ
ПРОГРАММАЗЫ «ТӨРЭЭН ДЫЛЫМ – ЭРТИНЕ-БАЙЛААМ», 5 кл.**
(Программа внеурочной деятельности по предмету «Родной (тувинский) язык»
«Мой язык – моё богатство»)

Комплект методических материалов носит рекомендательный характер

Разработчики: Монгуш В.В., Хомушку Ч.О.

«Тыва дыл» эртеминге 5-ки класска кичээлден дашкаар ажылдың календарь-темалыг планы

№	Программаның кезээ	Кичээлдерниң темалары	Шактарның саны	Кичээлдин хевири	Өөреникчининг ажыл-чорудулгазы	Өөрөдилге курлавырлары (парламал болгаш электроннуг хевирде), башкыга удуртулга материалдары
	Кириилде кичээл	Тыва дыл кичээлинден дашкаар болур кичээлдерниң чуруму. Дылдар дугайында.	1	Кичээл таныштырылга	Кичээлдерниң сорулгазы болгаш даалгалары, болуп эртер чурумун билген турар.	Языки Азиатской части России Владимир Плунгян Постнаука https://youtu.be/chQ40BrR8h4 Тест о языковом разнообразии https://postnauka.org/tests/62865
		Өг-бүлевистинг дылы	1	Аас чугаа сайзырадыр	Кижининг төрөөн дылы ада-иезинден дамчып келген дыл болур деп билигни шиңгээткен турар (ийи-даа дыл бооп болур).	Төрөөн дыл деп терминниң тывылганын сонуургадыр. Өске дылдарда төрөөн дыл деп терминниң ажыглалын сонуургадыр, чижээ англи дылда mother tongue (ие дыл), немец дылда Muttersprache (ие дыл), алтай төрөл тил, хакас дылда төрөөн тил. Орус дылда родной язык.
	Фонетика.	Тыва дылдың ажык үннерининг онзагайы	1	Чугаа сайзырадыр кичээл	Тыва дылда чугаада өк-биле адаар ажык үннерни өк-биле адавас ажык үннерден ылгап билир. Бот-боттарының чугаазының онзагайын тодарадыр.	Тыва дылдың түрк дылдардан кол ылгалы өк-биле адаар ажык үннер дугайында билигни делгемчидип тайылбырлаар. Чугаа агымында өк-биле адаар сөстөрниң шын адалгазынче кичээнгейни салыр.
		Фонетиктиг сайгарылга	1	Кичээл катаптаашкын	Фонетиктиг сайгарылга кылып билиглерин быжыглаар	Чугаа органнын хайгаарарын хайгаарадып өөрөдири. Тыва дылдың ажык эвес үннерининг орус дылдың азык эвес үннеринден ылгап өөрөдир.
		Интонация. Тыва	1	Чугаа	Интонация дугайында	Домактарның хевирлерининг аайы-биле тыва

		дылда интонация.		сайзырадыр кичээл (аудирование элементилерлиг)	билиглерни шингээдири	дылда чугааның интонациязының ылгалын катаптаар. Орус дылда (англи дылда) чугааның интонациязындан тыва дылда чугааның интонациязын ылгап өөредир.
		Дикторнуң интонациязы (тыва телевидениениң)	1	Чугаа сайзырадыр кичээл (аудирование элементилерлиг)	Тыва болгаш орус дылда интонацияның ылгап билир, телесюжеттерни медреселдиг дыңнаары, кичээнгейлиг болуру. Сөс домакка кичээнгейлиг болурун кижизидер.	https://gtrktuva.ru/ ГТРК «Тыва» каналдың кайы бир репортажын шилип ап (уругларның назы харынга дүүштүр), 2-3 мин. кезээн катап –катап дыңнадып, кичээнгейлиг дыңнаар чаңчылга чаңчыктырар.
Лексика и фразеология	Тыва дылдың латин алфавиди	2	Кичээл быжыглаашкын	Латин болгаш кирил алфавиттин үжүктерин дүүштүрүп билир ужурлуг, латин графикага бижээн чүүлдү номчуп шыдаар аргалыг болур.	Латин болгаш кирил алфавиттин ылгалдарын таныштырар. Ол үениң лексиказын сонуургадып, үениң онзагайларын тодарадып болур.	
	Тыва дылдың очулга словарьлары «Тыва – орус словарь», «Орус – тыва словарь»	1	Интерактивтиг кичээл	Дылдың словарьларының ужурдузазын билип алыр.	https://www.youtube.com/watch?v=EE_v_sEo-k 3-кү минутазындан 15 минутазынга чедир медээни көрүп болур.	
	Төрээн черимниң аттарының төөгүзү. Тыва дылдың топонимиктиг	3	Кичээл шинчилел	Челер аттарының тыптыр аргалары, оң тайылбырын шингээдип алыр. Төрээн черинде	Б.К. Ондар Топонимический словарь тувинского языка. – Кызыл, 2007. Тус-черниң черлер аттарының электроннуг словарьн класс-биле чыып тургузуп болур. Макро, микротопонимнерни кирип болур.	

		словары.			черлерниң аттарын чыып, сактып өөренири	
		Тыва дылдың неологизмнери	1	Кичээл шинчилел	Тыва дылга неологизмнерниң тыптыр аргалары болгаш оларның ажыглалын катаптаар.	Уругларга тыва дылда орус, англи дылдарны дамчыштыр кирип турар чаа сөстөрниң сайгарылгазын кылыр. Ук сөстөр кайы
		Антропонимнер	2	Интеграция кичээл	Улусчу ужурлар-биле холбап, ат бээр чаңчыл-биле таныжар; Бодунуң өг-бүлезиниң аттарын уткаларның аайы-биле бөлүктөп өөренир.	М. Кенин-Лопсан Тыва чаңчыл – Кызыл, 2018 г. Бөлүктээшкини кылыр аргаларны уругларга өөредип билиндирер (үлегерлеттинген (орус, төвүт, өске дылдардан), чингине тыва). Тыва маадырлыг тоолдарда ат адаар чаңчылды таныштырып болур. Маадырның ады болгаш адының ады. Ук аттарының адалгазын өөренир.
		Тыва дылдың фразеологизмнери.	1	Кичээл шинчилел	Орус болгаш тыва дылдың фразеологизмнеринде чоок, төрел харылзааларны илереткен фразеологизмнерниң ылгалын тодарадып, фразеологтуг сайгарылганы катаптаар.	https://www.youtube.com/watch?v=wOPIFk0mZcc Чинагийн Галсан «Болчаг шагы» 2003 ч. Кара баарывыстың көгү, ханныг хинниvistин ужу, эъдивистин үзүү, сөөгүвүстүң сыйыы – дээрге хан төрел дээн утканы көргүзүп болур.
	Речь, речевое общение и культура речи	Чугаа. Аас-биле харылзажыры болгаш чугаа культуразы	2	Кичээл-тренинг	Тыва дылда аас-биле чугаалажырының чугулазын билген турар. Тыва улустуң чугаа культуразын	Кижилер аразында харылзаа дээрге чүл? Чугааның, харылзааның үнезин билиндирер. Тыва улустуң культуразында аас чугааның чурумун таныштырар. Амгы үеде аас чугааның бижимел хевири – смстерниң

					катаптап азы бар билиглерин быжыглаар.	домактарын сайгарып болур.
		Тыва улустуң мал ажыл-агыйы-биле харылзаалыг чүве аттары	1	Шинчилел кичээл	Тыва улустуң мал ажыл-агыйы-биле харылзаалыг чүве аттарын дилеп, аңгы-аңгы бөлүктөп өөренир. Морфологтуг сайгарылганы катаптаары.	Паш, аяк-сава, аъттың дериг херексели, багларның хевирлери, өгнүң дериг-херексели, мал-маганның хар-назынының аайы-биле аттарын аңгы-аңгы бөлүктөргө чарып өөренир.
	Синтаксис. Пунктуация	Дылдың падеж системазы	1	Таныштыралга кичээл	Падеж деп сөстүң укталганын, кандыг харылзааларны көргүзүп турарын тайылбырлаар (Орус, англи болгаш тыва дылда падежтерниң дузазы-биле).	Падеж деп сөстүң укталганын, кандыг харылзааларны көргүзүп турарын тайылбырлаар (Орус, англи болгаш тыва дылда падежтерниң дузазы-биле). Уругларга дылдың падеж системазы дээрге чүү деп айтырыгны, падеж дээрге чүү деп айтырыгны ажыдар. https://www.youtube.com/watch?v=AtQz6VF991U
		Тыва дылдың падежтериниң ужур-утказы	1	Катаптаашкын кичээл	Чүве аттарының падеж болгаш саннарга өскертирин катаптап, шингээдири.	Чүве аттарын падежтерге өскерлирин катаптадыр (үлегерлеттинген чүве аттарын).
	Демдек ады	Азыраан малдың өң-чүзүнү болгаш хар-назынынга хамааржыр демдек аттары (аъттың, инектиң, хойнуң, өшкүнүң, сарлыктың – тус	1	Шинчилел кичээл	Азыраан малга хамаарышкан демдек аттарын тып, темалыг бөлүктөргө чарып чаңчыгары. Демдек аттарның чадаларның тургустунар аргаларын катаптаары.	Азыраан малга хааарышкан демдек аттарын сонуургадып, оларның утказын делгемчиди тайылбырлаар.

		черниң аайынче)				
		Тыва болгаш орус дылда демдек аттарының онзагайы	1	Катаптаашкын	Тыва болгаш орус дылда демдек аттарының ылгалын билген турар.	Орус болгаш тыва дылда демдек аттарының ылгалын билиндирер. Тыва дылда демдек аттарының күштелдирер чада тургузар <i>санчок, аян чок, тулган</i> деп дузалал сөстөр-биле тургустунган демдек аттарының чадаларын деңнээр.
		Тыва дылда өң илереткен демдек аттары	1		Тыва дылда өңнерниң аттарын катаптаар, өөренир.	Тыва дылда өңнерниң өске дылдардан ылгалын, чаңчылчаан культуразында тыва кижини ак деп чүнү адаарыл? (ак чем, ак орук, ак сагыш ...)
		Кижиниң аажы-чаңын илереткен демдек аттары	1		Портрет чураан демдек аттарының онзагайын шиңгээдип алыр	С.А. Сарыг-оолдуң “Аңгыр-оолдуң тоожузундан” Аңгыр-оолдуң омур-хевири бижээн кезээн сайгарып болур. Ажы-чаң илередир демдек аттарын таварыштыр кижиниң иштики делегейи азы даштыкы омур-хевири ажыттынып келиринче кичээнгейни салыр.
		“Тос оолдуг Доктагана кадай” деп тыва улустуң тоолунда демдек аттарының ужурутказы	1	Интергация кичээл	Тос оолдуң билер эртемнинде кирип турар демдек аттарын тодарадып, ужурутказын илередип билер.	Доктагана кадайның тос оглунуң тос эртемнинде кирип кирип турар демдек аттарын сайгарар.
		Демдек адынга хыналда кичээл	1	Хыналда кичээл	Демдек ады дем темага билиглерин быжыглаар.	Тыва дылда демдек аттарыга хыналда ажыл
	Сан ады	Уруглар аас чогаалында сан аттарының ажыглалы	2	Интергация кичээл	Тыва улустуң тывызыктарында, бодалгалыг тывызыктарныда, чеченнежири чижектиг хевирлеринде сан	Матпаадыр – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2010. – 320 а.

					аттарының ажыглалын шингээдир.	
		Тыва дылда ай, хүннү бижири болгаш чугаалаарының чуруму. Орус дылда ай, хүннү бижип, чугаалаарының чуруму	1	Шинчилел кичээл	Тыва болгаш орус дылда ай, хүннү бижиринің чурумун шингээдир, бо ийи дылда ай, хүннү бижип чугааларының ылгалын тодарадып билер. Календарь чуруму-биле таныжар.	Ай-хүннерни бижээн чалалгаларны, чарлалдарны шинчилеп көөр. “Алдын-Сай” деп типографияның үндүрүп турар тыва чалагаларының иштин шинчилеп көөр. Тыва дылдың домак тургузуунун аайы-биле чалалга азы чарлалдан бижидип болур.
		Тыва болгаш орус дылда дугаар сан аттары	1	Катаптаашкын кичээл	Дугаар сан аттарын өөренип тургаш дугаар деп сөстүң немежирин болгаш ооң орус дылда ажыглалы, № деп демдектин бижилгезин шинчилээр.	Албан черлериниң аттарында, кудумчу бажыңарның дугаарларын айтып бижээнин сайгарып, шинчилеп көөр. Оларны тыва дылче очулдулар.
		Сан аттарынга хыналда ажыл	1	Хыналда кичээл	Тыва дылда сан аттары деп темага хамаарыштыр билиглерин катаптап, быжыглаар.	Тыва дылда сан адынга хыналда ажыл